

Rimantas Miknys

TAUTOS, VISUOMENĖS IR VALSTYBĖS SAMPRATOS YPATUMAI VILNIAUS INTELEKTINĖJE APLINKOJE XX A. PRADŽIOJE

Šiuolaikinė istoriografija tirianti paribio kultūrų sąveiką, tos sąveikos poveikį socialiniams ir politiniams bei kultūriniais procesams svarbią vietą skiria mentalitetų istorijai. Kaip žinoma, mentalitetų istorijos akiratyje yra ne tik intelektualinė veikla, bet ir plataus spektro reiškiniai, išreiškiantys visuomeninę sąmonę ir surkuriantys aiškiai apibrėžtą idėjinį, emocinį ir intelektualinį klimatą. Todėl manau, kad tyrinėjant mentalitetų istorijos aspektą galima naujai paaikškinti sudėtingus tautinius santykius buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) teritorijose, Lietuvos ir Lenkijos valstybių, lietuvių, baltarusių ir lenkų visuomenių ginčus bei nesantaiką dėl Vilniaus tarpukario laikotarpio.

Straipsnyje apibūdinsiu ir pabandysiu tipologizuoti XX a. pradžios Vilniaus inteligentijos mentaliteto ypatumus ir su jais susijusias visuomenines-politines idėjas. Kaip tik šiuo laikotarpiu ir užsimezgė minėtų problemų mazgas. O jų mentalines priežastis galima atsekti, aiškinantis to meto Vilniaus inteligentijos skirtingų politinių orientacijų ir etninės priklausomybės grupių pažiūras, suvokimą tokių kategorijų kaip „visuomenė“, „tauta“, „valstybė“ bei šių kategorijų tarpusavio santykių.

Vilnių XX a. pradžioje galima laikyti besiklostančių socialinių-politinių ir tautinių santykių buvusiose LDK žemėse modeliu. To meto Vilniaus bendruomenė buvo išlaikiusi visus senosios, Istorinės Lietuvos – multitautės, multikultūrinės, multireliginės valstybės – bruožus. Kaip žinoma, LDK tik gana efemeriskai sugebėjo suderinti skirtingų tautinių kultūrinių elementų (lenkų, žydų, lietuvių, rusų, baltarusių, totorių, karaimų, vokiečių...) sugyvenimą. Kultūros dominantes lėmė siauras LDK visuomenės sluoksnius – didikai, bajorija – sudaręs politinę tautą. Per amžius jis natūraliai dėl visiems žinomos specifinės LDK valstybingumo raidos polonizavosi. Dėl to valstybėje vyravusi oficiali kultūra buvo lenkiško pobūdžio, tiesa, labai savita ir besiskirianti nuo tokios pat Lenkijos Karalystėje.

Koks buvo santykis tarp miesto etnokultūrinių elementų XX a. pradžioje? Tam tikra prasme jį nusako 1897 m. Rusijos Imperijos gyventojų surašymo duomenys: žydai sudarė 40,1 % visų miesto gyventojų, lenkai – 31, rusai – 20,1, baltarusiai – 4,2, lietuviai – 2 %². Iki XIX a. paskutinių dešimtmečių Vilniaus kaip kultūrinio reiškinio specifiką išreiškė savitas minėtų etnokultūrinių elementų sugyvenimas, tam tikras universalizmas. Nebuvo minėtų kultūrų simbiozės prozelitizmo prasme. Kiekvienas gyvendamas multitautiniame, multireliginiame, multikultūriniame pasaulyje išliko pats savimi vienas kito atžvilgiu. Čia tarsi neveikė europinis principas *cuius regio, eius religio*. Kiekvienas miesto etnokultūrinis elementas gyvavo atskirai, savo rate, tarp savų, tačiau jautėsi saugiai. Nebuvo ben-

dro kolektyvinio gyvenimo, tačiau Vilniaus kultūra buvo internacionalinė³. Ypatin-
gą „sugyvenimą“ lėmė Vilniaus kaip dviejų kultūrų – bizantiškosios ir katalikiško-
sios, arba azijietiškos ir europietiškos – paribio situacija.

XIX–XX a. sandūroje padėtis pasikeitė. Viena vertus, XIX a. buvo sparčios
buvusios LDK visuomenės modernizacijos amžius. Plintant visuotiniam švietimui,
amžiaus viduryje panaikinus baudžiavą, didėjant visuomenės dinamiškumui nyko
feodalinės visuomenės struktūrinis susiskaidymas į luomus, iškilo naujų visuome-
nės integracinių veiksnių poreikis. Svarbiausiu tokiu visuomeninės identifikacijos
vardikliu tapo etnokultūrinės priklausomybės pajauta⁴. Antra vertus, žlugus Len-
kijos–Lietuvos valstybei, Rusija vykdydama buvusios LDK žemių „įsisavinimo“
politiką naudojo šiam tikslui liaudies ir vietinių viršutinių sluoksnių – bajorijos –
supriešinimo metodą, platindama tarp valstiečių promonarchistines proimperines
nuotaikas. Ypač tai buvo ryšku po 1863 m. sukilimo Vilniaus generalgubernato-
riaus Michailo Muravjovo vykdytoje politikoje. Lenkiškai kalbančiam Lietuvos eli-
tui – „dominuojančiai tautai“ – buvo siekiama priešpriešinti besivystančius lietuvių,
baltarusių, ukrainiečių tautinius judėjimus. Vadinasi, buvo siekiama sutrukdyti liau-
džių sąmonėjimą buvusios LDK politinės tautos pilietinėje tradicijoje ir pritraukti jas
prie Rusijos valstybingumo, įpilietinant juos, surusinant. Anksčiau egzistavo dvipa-
kopė etninė sankloda (lietuviškai, baltarusiškai kalbantys valstiečiai – lenkiškai kal-
bantis elitas), o XIX a. buvusiose LDK teritorijose susiformavo tripakopė sankloda
(etninė plebėjiška visuomenė – vyraujanti tauta, arba lenkiškai kalbantis elitas, –
valdanti tauta, arba rusų administracinio aparato atstovai). Esant tokioms sąly-
goms vyraujančios ir valdančios tautos ideologija tarsi vienas kitą neutralizavo.
Joms atsirado nauja – tautinė, tautinės, o ne pilietinės savimonės – alternatyva bei
laikui bėgant savo etninio atskirumo refleksija⁵. „Įsitautinant“ liaudies masėms tau-
tos samprata evoliucionavo nuo politinės prie kultūrinės. Pastarojoje svarbiausi
elementai buvo kalba, folkloras, papročiai. Valstybingumo tradicijos pasitraukė į
antrą planą. Politinės tautos idėjos negavimas, iškeliant etninės kultūros, kalbos
reikšmę kaip svarbiausio, santykinai pastovaus, padedančio save atskirti nuo kitų
visuomenių, identifikuoti, elemento sudarė prielaidas tautinei ideologijai ugdyti,
tautiniams sąjūdžiams plėtoti. Turint galvoje buvusios LDK žemių multitautiškumą
atsirado tinkamos sąlygos tautiniams konfliktams bei emocionaliai stipriai anga-
žuotiems nacionalizams susidurti. Vilnius, ir toliau likdamas šių žemių ekonomi-
niu, dvasiniu-kultūriniu centru, šią situaciją išgyveno tiesiogiai. Paastrėjo konku-
rencija tarp minėtų etnokultūrinių grupių. 1905 m. M. Römeris, Vilniaus lenkų
demokratas, žymus XX a. pirmos pusės lenkų ir lietuvių santykių veikėjas, rašė:
„Vilnius jau dabar yra nesantaikos obuolys dėl kurio kovoja kelios tautos“⁶. Ypač aštri
buvo senas kultūrinės tradicijas Vilniuje turinčio lenkų ir atgimstančio, tuo metu
sparčiai stiprėjusio lietuvių etnokultūrinių elementų konkurencija bei priešprieša.

Kaip šių procesų kontekste atrodė Vilniaus inteligentija? Vilniaus intelligen-
tija įvardiju žmonių grupę aktyviai dalyvavusią (ne tik čia gyvenusią) Vilniaus

visuomeniniame-politiniame, kultūriniame gyvenime, spaudos leidybiniame darbe. Sąlygiškai ją galima suskirstyti: 1. Pagal etnokultūrinę priklausomybę į lenkus, lietuvius, baltarusius ir žydus kaip svarbiausių buvusios LDK etnokultūrinių elementų atstovus; 2. Pagal politines-socialines orientacijas į endekus, krajovcus konservatorius-tradicionalistus, krajovcus demokratų. Pastarasis suskirstymas apima tikrai Vilniaus lenkų inteligentiją, nes kita aptariamos problemos atžvilgiu ženklesnių skirtumų neturėjo. Pažymėtina, kad Vilniaus lenkų inteligentija buvo pati gausiausia, dauguma jų buvo susiję su LDK bajorija, socialinės padėties požiūriu jie buvo kilę iš stambių ir vidutinių dvarininkų, smulkiųjų bajorų, miestiečių. Žydai, antra pagal gausumą Vilniaus inteligentijos etnokultūrinė grupė, buvo susiję su miestiečių luomu. Baltarusiai, lietuviai – su valstiečiais, smulkiaja LDK bajorija.

Krajovcai konservatoriai-tradicionalistai. Daugiausia telkėsi apie 1905 m. rugsėjį dvarininko, Rusijos Valstybės Tarybos nario Ipolito Korvin-Milevskio Vilniuje pradėtą leisti pirmąjį lenkų dienraštį „Kurier Litewski“. 1911 m. birželį laikraščiu susijungus su endekų „Goniec Codzienny“ toliau buvo leidžiamas „Kurier Wileński“ vardu. 1906 m. Vilniaus vyskupo Edvardo von Ropo pastangomis ėjo krajovcinės pakraipos laikraštis „Nowiny Wileńskie“. Iš organizacijų, kurios veikė iki Pirmojo pasaulinio karo, minėtinos: „Lietuvos ir Baltarusijos konstitucinė katalikų partija“ („Stronictwo Konstytucyjno-Katolickie na Litwę i Białoruś“, 1905–6), „Lietuvos ir Baltarusijos krašto partija“ („Stronictwo Krajowe Litwy i Białej Rusi“, 1907). Šiai grupei priskiriami asmenys pagal savo pažiūras buvo nevienalyčiai. Galima išskirti katalikiškos orientacijos (von Ropas, Stanislavas Lopacinskis), lojalistai (broliai Ipolitai ir Ignacijus Korvin-Milevskiai, Rusijos Valstybės Tarybos nariai: Aleksandras Chominskis ir Aleksandras Meištovičius), tradicionalistai (Konstancja ir Romanas Skirmuntai, Česlavas Jankovskis, Mečislavas Jaloveckis). Juos visus siejo LDK piliečio savimonė, požiūris į Lietuvos–Baltarusijos teritoriją, jų vadintą „Kraštu“, kaip į vieningą nedalomą politinę, visuomeninę, kultūrinę ir ekonominę visumą, turinčią savitas istorines tradicijas ir specifinę gyventojų struktūrą. Taip pat buvo pabrėžiama šio krašto interesų specifika, palyginti su Rusijos ir Lenkijos Karalystės interesais⁷.

Jų visuomenės samprata taip pat turėjo vieną bendrą bruožą. Visi jie visuomenę suprato kaip Istorinės Lietuvos visuomenę, įvairiakalbę, tačiau homogeninę, kurią jungė bendra praeitis ir bendra religija bei amžių suformuota visuomenės hierarchija. Šis visuomenės sampratos komponentas ypač buvo sureikšmintas. Visuomenės esmę, anot jų, išreiškė „ponija“ – dvarininkai, vadovaujantys ir bajorams, ir žemutiniams tos visuomenės sluoksniams – liaudžiai, kalbančiai daugiausia lietuviškai ir baltarusiškai. Ponai ir liaudis nebuvo lygiaverčiai visuomenės komponentai. „Ponai“ ne tik geriausiai suvokė tos visuomenės poreikius, bet ir rūpinosi žemesniųjų visuomenės sluoksnių likimu⁸. Taigi jiems Istorinės Lietuvos visuomenė buvo įsikūnijęs idealios patriarchalinės visuomenės modelis.

Iš esmės jie nepripažino etnokultūrinės tautos sampratos. Dauguma jų kalbų skirtumus laikė nereikšmingais ir jų neišvardijo tautinių konfliktų priežastimi. Pagal I. Korvin-Milevskį, lenkų ir lietuvių ginčai buvo ne tautinis konfliktas, bet tam tikra socialinės kovos forma. Kovos, kurią skatino rusų valdžia⁹. K. Skirmunt, pripažindama ir pritardama lietuvių tautiniam judėjimui, propagavo abiejų tautų (lenkų ir lietuvių) viena kitos pažinimą ir suartėjimą, išmokstant viena kitos kalbas, dalyvaujant vieni kitų kultūriname gyvenime. Ypač buvo skatinami lenkai dalyvauti plėtojant lietuvišką raštiją¹⁰. Lietuvos lenkus ir lietuvius traktavo kaip vieną visuomenę, manė, jog galima būti lietuviu nevartojant lietuvių kalbos. Kreipdamasi į inteligentiją, bajorus ir liaudį ji nurodė: „kalbos klausimu – laisvas pasirinkimas, visuomeniniuose ir politiniuose reikaluose – vienybė, visuose kituose santykiuose – meilė. Meile ir santarve esame vienos šeimos broliai“¹¹.

Buvo pasisakoma už „Gente Lithuanus, natione Polonus“ nuostatą, nurodant, jog specifinį lenko-lietuvio tipą suformavo istorinės sąlygos. Buvo pripažįstamas tik bendras LDK gyventojų tautiškumas. Būdingas B. Jaloveckio teiginys: „Bet kuris gyventojas nuo Palangos, Kauno, Ukmergės, Švenčionių ar Vilniaus, Gardino, Naugarduko ir net nuo Minsko visada yra lietuvis, nepriklausomai nuo to, ar jis kalba lenkiškai, lietuviškai ar baltarusiškai“¹². Taigi šiai Vilniaus inteligentijos grupei egzistavo tik politinės tautos samprata, o tiksliau – sudemokratintas senosios LDK politinės tautos variantas.

Todėl natūraliai atrodo, kad ir valstybės sampratos turinys liko nepakitęs, siejamas su Jogailaičių unijos tradicija. Pažymėtina tik tai, jog didžioji dauguma „stambiųjų dvarininkų atstovų Istorinėje Lietuvoje apie eventualiai bendrą su Lenkija krašto nepriklausomybę negalvojo ir tuo labiau nekalbėjo. Jų politinės nuostatos rėmėsi jų luomo lygių teisių, visuomeninės padėties bei lenkų kultūros pozicijų išsaugojimo siekiu dėl krašto naudos“¹³.

Krajovcai demokratai. Römerio redaguojamas „Gazeta Wileńska“, trumpai ėjęs 1905–6 m., sutelkė demokratinės orientacijos krajovcinių pažiūrų inteligentiją. 1911–5 m. ji grupavosi apie Vitoldo Abramovičiaus redaguojamą „Przegląd Wileński“. Be šių asmenų, minėtini dar Tadas Vrublevskis, Liudvikas Abramovičius, Bronislavas Kryžanovskis, Zigmuntas Nagrodkis.

Krajovcai demokratai, kaip ir jų oponentai konservatoriai, stovyklos, Istorinę Lietuvą traktavo kaip integralų kraštą, tačiau kitaip interpretavo aptariamą sąvoką.

Visų pirma krašto – Istorinės Lietuvos – visuomenę jie suvokė kaip pilietinę-demokratinę. Čia reikia pažymėti, kad jie neneigė etnokultūrinės tautos buvimo. Tautų susiformavimas buvusiose LDK teritorijose buvo laikomas prielaida pilietinės visuomenės bei naujo valstybinio organizmo tapsmui tose teritorijose. Manyta, jog tik vystant etnokultūriškai daugialytės Istorinės Lietuvos liaudies tautinę savimonę bus įdiegta pilietinė savimonė, Istorinės Lietuvos bendrumo suvokimas¹⁴. Šia prasme krašto demokratiniai tautiniai judėjimai, ypač lietuvių ir

baltarusių, buvo vertinami kaip organizuojantys veiksniai pasyvioje Istorinės Lietuvos žmonių masėje, kaip potencialūs veiksniai pilietinei krašto visuomenei sudaryti. Traktuodami senąją LDK kaip kelių tautų tėvynę ir nematydami galimybių joms civilizuoti atsiskirti dėl neišvengiamų teritorinių konfliktų, jie, konkrečiai Rōmeris, pasisakė prieš vienos kurios nors tautos interesų iškėlimą aukščiau bendrųjų krašto interesų. Krašto tautų tautinių kultūrinių poreikių ir siekių suderinamumo galimybes jie siejo su pilietinio principo iškėlimu virš tautinio, su demokratijos išigalėjimu. Taigi krajovcai demokratai bandė surasti etnokultūrinės ir politinės tautos buvusios LDK teritorijose derinį, iškeldami demokratinės politinės tautos ir pilietinės visuomenės idėjas.

Remiantis šiomis nuostatomis ir buvo suformuota Istorinės Lietuvos valstybingumo samprata. Jogailaičių unijos tradicija ir čia buvo išlaikyta, bet akcentuotas tokio junginio demokratiškumas. Sampratos esmę išreiškė Lenkijos ir Istorinės Lietuvos federacijos idėja, apibrėžta kaip dviejų savarankiškų valstybių susivienijimas. Pasinaudojant Jogailaičių Žečpospolitos idėja, buvo numatyta galimybė šiam „susivienijimui“ buvusios Žečpospolitos teritorijoje „nuo jūrų iki jūrų“ evoliuciuoti į modernių nepriklausomų valstybių sąjungą¹⁵.

Endekai. Organizaciškai buvo susitelkę apie nuo 1906 m. leistą „Dziennik Wileński“. Jo vietoj nuo 1908 m. ėjo „Goniec Wileński“, kurį 1910 m. pakeitė „Goniec Codzienny“. Vienas įtakingiausių buvo laikraščių redaktorius Janas Hlasko, veiklūs, dažnai rašantys – Janas Obstas, dvarininkai Laurynas Putkameris, Marianas Chelkovskis, Bronislavas Umiastovskis¹⁶.

Vilniaus endekiškos pakraipos inteligentijos požiūri į visuomenę, tautą, valstybę galima atsekti nagrinėjant jų diskusijas su krajovcais, ypač su konservatyviuoju jų sparnu.

Skirtingai nei jų oponentai, endekinė Vilniaus inteligentija jau nebematė integralios Istorinės Lietuvos visuomenės, neturėjo jokių planų dėl jos perspektyvos. Hlasko teigimu, „tai bevalis kraštas. Čia nėra bendro vardiklio, kuris jungtų atskiras visuomenės grupes. Čia kiekviena visuomenės šaka turi savo valią, kuri paralyžiuoja bendrą darbą“¹⁷. Lygiai taip pat griežtai jie kritikavo krajovcų tautos sampratą. Janas Bohuševičius rašė: „Kovojame su visais, kurie pareiškė mums esą ir toliau kultūrinio požiūriu lieka lenkais, bet politiniu – kurią Lietuvos ir Baltarusijos krašto tautiškumą“¹⁸. Jie etnokultūrinės tautos sampratą tapatino su politinės tautos samprata, pastarajai suteikdama pirmosios turinį. Buvo teigiama, jog kas „jaučia save esąs lenku, kas galvoja ir kalba lenkiškai bei lenkiškai meldžiasi, tas ir yra lenkas, nepaisant netgi lietuviškos pavardės“¹⁹. Jų požiūriu, „visos lenkų tautos interesas“ buvo aukščiau krašto poreikių. Istorinė Lietuva buvo laikoma tik teritoriniu vienetu ir jokių perspektyvų jos savarankiškam valstybingumui jie nematė. Tokias perspektyvas jie siejo su Lenkija.

Žydai. Kalbėsiu ne apie visos Vilniaus žydų inteligentijos nuostatas, o tik trumpai apibūdinsiu demokratinės orientacijos grupės pozicijas. Vilniaus žydų

veikėjai Jurgis ir Elijas Romai, Cemakas Šabadas, Leontijus Bramsonas priklausė Rusijos kadetų partijai ir orientavosi į vietos visuomenės poreikius. Tuo tarpu kiti buvo susiję su sionistiniu arba socialdemokratiniumi judėjimais ir svarstant čia nagrinėjamas problemas jie nedalyvavo.

Reikia pažymėti, kad šios žydų inteligentų grupės nuostatos iš esmės buvo tapачios krajojvcams demokratams. Visuomenę jie suprato kaip krašto – Istorinės Lietuvos – visuomenę. Laikė ją integralia ir nedaloma, nes istorinės aplinkybės lėmė tai, kad čia gyvenę žydai etnokonfesiniu požiūriu sudarė nedalomą visumą. Kalbėdami apie tautą jie turėjo omenyje politinę tautos sampratą, t. y. jos demokratinį variantą, kuriame buvo akcentuotas pilietiškumas. Šis pilietiškumas buvo siejamas su vienokia ar kitokia Istorinės Lietuvos valstybingumo forma²⁰. Plačiau apie tai svarstyta nebuvo, pažymėtina tik tai, jog šie veikėjai dalyvavo krajojvcų demokratų veikloje, susijusioje su jų Istorinės Lietuvos valstybingumo projektais.

Baltarusiai. Sudarė labai nedidelę žmonių grupę, besitelkusių apie leidinį „Nasza Niwa“ (leistą nuo 1906 m.). Aktyviausiai reikėsi broliai Antonas ir Janas Luckievičiai, Vaclavas Lastouskis, Aleksandras Zaštautas. Artimi buvo krajojvcams demokratams, dalyvavo leidžiant jų laikraščius „Gazeta Wileńska“ bei „Przegład Wileński“.

Baltarusių inteligentija, turėdami galvoje, jog baltarusiai kaip etnosas savo etnografinėje teritorijoje buvo labai nevienalyčiai ir ekonominiu, ir kultūriniu požiūriu bei tautiškai dar nesusipratę, iš esmės laikėsi jiems palankių krajojvcų demokratų nuostatų. Vadinas, jie tikėjosi atsiriboti nuo rusų ir lenkų kultūrinės įtakos ir sužadinti, remdamiesi lietuvių pavyzdžiu, savo liaudies tautinį susipratimą. Krajojvcai demokratai, konkrečiai Römeris, Abramovičius propagavo baltarusių kultūros rėmimą, numatydami nacionalistinių tendencijų vystymąsi baltarusių tautiniame judėjime, teigdami, jog nacionalizmas vainikuos baltarusių tautinės savimonės vystymąsi²¹. Tačiau tai neprieštaravo krajojvcų demokratų planams – ugdyti krašto pilietinę savimonę per tautinę.

Lietuviai. Lietuvių inteligentija Vilniuje veikė labai aktyviai. Savo politinėmis orientacijomis taip pat kaip ir lenkų buvo nevienalytė. Tautinės orientacijos veikėjai Petras Vileišis, Antanas Smetona, Juozas Tumas-Vaižgantas, Jonas Jablonskis ir kiti grupavosi apie dienraštį „Vilniaus žinios“ (1904–7), laikraštį „Viltis“ (1907–11). Demokratinės-socialdemokratinės pakraipos veikėjai Povilas Višinskis, Jonas Vileišis, Felicija Bortkevičienė, Kazys Grinius ir kiti – apie laikraščius „Lietuvos ūkininkas“ (1904–15), „Lietuvos žinios“ (1909–15).

Pažymėtina, kad nors politinės lietuvių inteligentijos orientacijos skyrėsi, jų visuomenės ir valstybės sampratas lėmė požiūris į tautą, tautos suvokimas. Tautos sampratos turinyje jiems buvo svarbiausia kalbos reikšmė, pabrėžė liaudies kultūros vaidmenį ir su šiais komponentais siejo „lietuvių“ vardą. Lietuvos visuomenė jų buvo suprantama kaip lietuviškai kalbanti visuomenė, teritoriškai apibrėžiama etnografinės Lietuvos teritorija. Savo viduje ši visuomenė turėjo tvar-

kytis vadovaudamasi demokratijos principais. Kitoms tautoms buvo numatytos demokratinės tautinių mažumų teisės. Politinė tauta buvo suprantama kaip pilietinė, demokratinė tauta, tačiau joje vadovaujantis vaidmuo priskiriamas lietuviams, kaip etninei tautai. Tad ir valstybė suprantama kaip lietuvių – etninės tautos – valstybė, apibrėžiama etnografinės Lietuvos teritorija, kurios svarbiausia funkcija – užtikrinti sąlygas etnokultūrinei lietuvių tautai egzistuoti. Istorinės Lietuvos visuomenės, jos valstybingumo idėjas traktavo kaip pavojingas, abejojančias, ar pajėgs dar nesustiprėjusi lietuvių kultūra atsispirti ne tik senas tradicijas, bet ir potencialias sąlygas plisti turinčiam LDK kultūros lenkiškajam variantui. Bet nebuvo atsisakoma ir istorinio valstybingumo. Politinės ir kultūrinės sąsajos su LDK buvo pabrėžiamos ir jas stengtasi išsaugoti kiek reikia naujos visuomenės, valstybės buvimo argumentavimui²².

Kalbant apie tuometinės Vilniaus rusų inteligentijos nuostatas, reikia pažymėti, kad jos skyrėsi nuo čia apibūdintų tuo, jog iš esmės jie buvo rusų imperinės valdžios pozicijų reiškėjai ir dalyvavo krašto rusinimo procese. Svarbiausias to meto Vilniaus rusų inteligentijos sluoksniu buvo valdininkai. Apie jų svarbą intelektinei Vilniaus aplinkai tarsi išraiškingai liudytų faktas, jog 1906–15 m. mieste išleista apie 70 periodinių leidinių rusų kalba. Vis tik dauguma jų buvo efemeriški. Štai toks žinomas leidinys kaip „Вестник северо-западного края“ buvo leidžiamas tik tris mėnesius (1908 m. sausis–kovas). Ne mažiau garsus „Белорусский вестник“ – pusę metų (1912 m.). Pagrindinė šių leidinių nuostata – Istorinė Lietuva buvo ir yra rusų vakarinių žemių dalis („западнорусские земли“), o baltarusių kalba buvo traktuojama kaip rusų kalbos tarmė. Anot tų leidinių, rusų veiksnys lėmė LDK politinį ir kultūrinį gyvenimą. Vis tik plačiau mūsų aptariama tematika Vilniaus rusiškoje spaudoje nebuvo diskutuojama²³.

Apibendrinant reikia pažymėti, kad Vilniaus inteligentijos aplinkoje vyraujančią vietą užėmė etnokultūrinės tautos samprata, kuri aukščiausia vertybe laikė etninės kultūros vystymą kitų etninių-kultūrinių elementų sąskaita. Perspektyvos buvo matomos tautinėje visuomenėje, tautinėje valstybėje. Krajovcų siūlymai jungti politinės tautos idėją su etnokultūrinės tautos idėja buvo perdėm sudėtingi, neįtikinami ir dėl buvusios LDK liaudies lenkinimo ir rusinimo. Dėl to jie ir netapo veiksniumi, pajėgiančiu neutralizuoti mentaliniu Vilniaus inteligentijos lygmeniu išitvirtinčius prieštaravimus. Šie prieštaravimai vėliau paskatino lietuvių ir lenkų konfliktą bei sudėtingus tautinius santykius buvusiose LDK teritorijose. Antra vertus, skirtingi visuomenės, tautos ir valstybės konceptai Vilniaus inteligentijos aplinkoje orientavo Vilniaus kultūrinio gyvenimo organizaciją etnokultūrinio tautiškumo, o ne multikultūrinio internacionalumo kryptimi XX a. pradžioje bei tarpukario Vilniaus laikotarpiu.

¹J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988, s. 327.

²*Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. IV. Виленская губерния*, тетр. 3, 1903, s. 124, 125.

³H. Minczeles, *Vilna, Wilno, Vilnius la Jeruzalem de Lituanie*, Paris, 1993, p. 4.

⁴R. Radzik, Formowanie się narodów w Europie Środkowo-Wschodniej, *Kultura i Społeczeństwo*, XXXVII rok, Nr. 4, 1993, s. 28.

⁵*Ibid.*, p. 29.

⁶M. Römer, *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*, Kraków, 1906, s. 15, 16.

⁷M. Рёмер, Е. Рёмер-Охенковская, *Поляки. Формы национального движения в современных государствах*, Санкт Петербург, 1910, s. 371–373.

⁸W. Meysztowicz, *Gawędy o czasach i ludziach: I. Poszło z dymem*, Londyn, 1973, s. 117.

⁹H. Korwin-Milewski, *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezji wileńskiej*, Wilno, 1913, s. 31.

¹⁰Futurus [K. Skirmunt], *Kartki krajowe*, Wilno, 1913; Futurus [K. Skirmunt], *Kartki polityczne ze spraw krajowych poruszanych w prasie wileńskiej 1905–1907*, Warszawa, 1907.

¹¹Futurus [K. Skirmunt], *O prawdę i zgodę z powodu Głosu Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie i odpowiedzi młodego szlachcica litewskiego*, Lwów, 1904.

¹²Sargas [B. Jałowiecki], *Litwo, Ojczyzna nasza...*, Petersburg, 1906, s. 5.

¹³K. Okulicz, Opowieści nobliwe i sentymentalne, *Zeszyty Historyczne*, Paryż, 1974, t. 28, s. 116.

¹⁴M. Römer, *Dziennik*, t. 3, *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB)*, f. 138–2230, l. 62, 66.

¹⁵M. Römer, *Dziennik*, t. 4, LMAB, f. 138–2231, l. 334, 347.

¹⁶J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań, 1983, s. 30.

¹⁷Głosy polskie z nad Wilii, *Świat*, 1915, Nr. 23, s. 2.

¹⁸J. Bohuszewicz, *Obóz polski, Goniec Wileński*, 1908, Nr. 18.

¹⁹J. Obst, *Polska i Litwa*, Wilno, 1912, s. 31.

²⁰Plačiau apie tai rašyta: R. Miknys, *Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai, Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, Vilnius, 1991, t. 3, p. 180–187.

²¹M. Römer, *Dobro w złem, Przegląd Wileński*, 1912, Nr. 39, 40.

²²Plačiau apie tai: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais, Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, Vilnius, 1995, t. 10, p. 255.

²³П. Лавринец, Черты русской культурной жизни в Вильнюсе начала XX века, *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius, 1998, p. 44.

CECHY KONCEPCJI NARODU, SPOŁECZEŃSTWA I PAŃSTWA W ŚRODOWISKU INTELEKTUALNYM WILNA POCZĄTKU XX WIEKU

Współczesna historiografia, badająca współoddziaływanie kultur pogranicza i wpływ tego oddziaływania na procesy społeczne, polityczne i kulturalne, ważne miejsce wyznacza historii mentalności. Jak wiadomo, w kręgu zainteresowań historii mentalności znajduje się nie tylko działalność intelektualna, ale i inne zjawiska szerokiego spectrum, które wyrażają świadomość społeczną i tworzą ideowy, emocjonalny i intelektualny klimat¹. Dlatego uważam, że prowadząc badania nad zagadnieniem historii mentalności, można znaleźć nowe wyjaśnienia dla złożonych stosunków narodowych na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej WKL), niezgody między Litwą i Polską, między społecznością Litwinów, Białorusinów i Polaków, ich sporów o Wilno w okresie międzywojennym.

W swoim artykule chcę scharakteryzować i spróbować dokonać typologizacji cech mentalności – i związanych z nią idei społeczno-politycznych – inteligencji wileńskiej początku XX w. W tym właśnie okresie „zawiązały się węzły” wspomnianych problemów. Ich zaś mentalnych przyczyn należy szukać, próbując wyjaśnić poglądy różnych grup o odmiennej orientacji politycznej i przynależności kulturowej, istniejących wśród inteligencji ówczesnego Wilna, na kategorie takie jak „społeczeństwo”, „narod”, „państwo”.

Wilno początku XX w. można uznać za model rozwijających się stosunków społeczno-politycznych i narodowych na ziemiach byłego WKL. Społeczność ówczesnego Wilna zachowała wszystkie cechy dawnej Historycznej Litwy – państwa wielonarodowego, wielokulturowego i wieloreligijnego. Jak wiadomo, WKL tylko dość efemerycznie zdołało pogodzić współżycie na jednym terenie różnych narodowych elementów kulturowych (polskich, żydowskich, litewskich, rosyjskich, białoruskich, tatarskich, karaimskich, niemieckich). O dominancie kulturowej zdecydowała nieliczna w ówczesnym WKL warstwa społeczna – szlachta i możnowładcy – która stworzyła polityczny naród. Na przestrzeni wieków, z racji wszystkim znanej specyficznej drogi rozwoju państwowości WKL, w naturalny sposób dokonała się jej polonizacja. Z tego powodu dominująca w państwie oficjalna kultura miała charakter polski, choć – co prawda – specyficzny i różniący się od tej panującej w Królestwie Polskim.

Jaki był stosunek elementów etnokulturowych miasta na początku XX w.?

W pewnym sensie wyrażają go dane spisu ludności Imperium Rosyjskiego z 1897 roku: Żydzi składali się na 40,1 procent wszystkich mieszkańców miasta, Polacy – 31,0 proc., Rosjanie – 20,1 proc., Białorusini – 4,2 proc., Litwini – 2,0 proc.² Do ostatnich dziesięcioleci XIX w. specyfikę Wilna jako zjawiska kulturowego wyrażała swoista sytuacja współistnienia wspomnianych elementów etnokulturowych, pe-

wien uniwersalizm. Nie było symbiozy wspomnianych kultur w znaczeniu proze-
litycznym. Każdy, żyjąc w wielonarodowym, wieloreligijnym i wielokulturowym
świecie, pozostawał sobą. Tutaj, zdaje się, nie działała europejska zasada „cuius
regio, eius religio”. Każdy etnokulturowy element miasta żył oddzielnie, pomiędzy
swoimi, ale czuł się bezpiecznie. Nie było wspólnego kolektywnego życia – kultura
Wilna była jednak kulturą międzynarodową³. O wyjątkowości owego „współist-
nienia” decydowała sytuacja Wilna jako miasta na granicy dwóch kultur – bizantyjs-
kiej i katolickiej albo azjatyckiej i europejskiej.

Na przełomie XIX i XX w. sytuacja uległa zmianie. Z jednej strony wiek XIX
był wiekiem modernizacji społeczeństwa byłego WKL. Wraz z rozwojem pow-
szecznej oświaty, zniesieniem w połowie wieku pańszczyzny, wzrostem dynamiki
społeczeństwa, zniknął strukturalny podział społeczeństwa feudalnego na warstwy,
pojawiło się zapotrzebowanie na nowe czynniki integracyjne społeczeństwa. Naj-
ważniejszym wyznacznikiem takiej społecznej identyfikacji stało się poczucie przy-
należności etnokulturowej⁴. Z drugiej strony, po upadku Rzeczypospolitej, Rosja –
realizując politykę „zagospodarowania” ziem byłego WKL – stosowała do tego celu
metodę przeciwstawienia ludu i szlachty, rozpowszechniając wśród chłopów nast-
roje promonarchistyczne i proimperialne. Tendencja ta była szczególnie wyraźna
po powstaniu 1863 roku w polityce wileńskiego generałgubernatora Michaiła Mu-
rawiowa. Mówiącej po polsku elicie litewskiej – „narodowi dominującemu” – próbo-
wano przeciwstawić rozwijające się litewskie, białoruskie i ukraińskie ruchy naro-
dowe. W ten sposób starano się przeszkodzić ludowi w uzyskaniu świadomości w
tradycji obywatelskiej narodu politycznego byłego WKL i „przyciągnąć” go do
państwowości Rosji, uczynić swoim obywatelem, zrusyfikować. O ile wcześniej
istniał dwustopniowy system etniczny (po litewsku i białorusku mówiący chłopci –
polskojęzyczna elita), to w XIX w. na terytorium byłego WKL uformował się trzy-
stopniowy system (etniczna społeczność plebejska – naród dominujący lub pols-
kojęzyczna elita – naród rządzący lub przedstawiciele rosyjskiego aparatu admi-
nistracyjnego). W takich warunkach, ideologie narodu dominującego i rządzącego
neutralizowały się nawzajem. Jako alternatywa dla nich pojawiła się inna – narodo-
wa, a nie obywatelska świadomość. Z biegiem czasu, refleksja o swej etnicznej
odrębności wraz z „unarodowianiem się” ludu ewoluowała z politycznej w kultu-
rową⁵. W tej ostatniej najważniejszymi elementami były – język, folklor, zwyczaje.
Tradycje państwowości odsunęły się na drugi plan. Negacja idei narodu polityczne-
go, wymienianie kultury etnicznej i języka jako najważniejszego, względnie stałego,
pozwalającego odróżnić siebie od innych społeczności elementu, stworzyły podsta-
wy dla szerzenia się ideologii narodowej, rozwoju narodowościowych ugrupo-
wań. Z racji multinarodowości ziem byłego WKL, zaistniała możliwość konfliktów
na tle narodowościowym i zderzenia emocjonalnie zaangażowanych nacjonalizmów.
Wilno, wciąż pozostające ekonomicznym, duchowym i kulturowym centrum tych
ziem, bezpośrednio tego doświadczyło.

Jak w kontekście tych procesów wyglądała inteligencja wileńska? Inteligencją wileńską nazywam grupę ludzi, aktywnie uczestniczących (nie tylko tu mieszkających) w życiu społeczno-politycznym i kulturalnym Wilna. Podzielić ich można według: 1. przynależności etnokulturowej – na Polaków, Litwinów, Białorusinów i Żydów, jako najważniejszych przedstawicieli grup etnokulturowych byłego WKL; 2. orientacji polityczno-społecznej – na endeków, krajowców konserwatystów-tradycjonalistów, krajowców demokratów. Ten ostatni podział dotyczy tylko polskiej inteligencji w Wilnie, ponieważ inne – w ramach omawianego problemu – wyraźniejszych różnic nie wykazywały.

Krajowcy konserwatyści-tradycjoniści. Zgrupowani byli wokół pierwszego polskiego dziennika „Kurier Litewski” wydawanego od 1905 roku przez właściciela ziemskiego, członka Rosyjskiej Rady Państwowej Hipolita Korwin-Milewskiego. W 1911 roku gazeta połączyła się z endeckim „Gońcem Codziennym” i dalej wydawana była pod tytułem „Kurier Wileński”. W 1906 roku, staraniem biskupa wileńskiego Edwarda von der Roppa, wychodziło pismo o charakterze „krajowym” – „Nowiny Wileńskie”. Z organizacji, które działały do Pierwszej Wojny Światowej wymienia się: „Stronnictwo Konstytucyjno-Katolickie na Litwę i Białoruś” (1905-06), „Stronnictwo Krajowe Litwy i Białej Rusi” (1907). Osoby należące do tego ugrupowania nie wyznawały jednolitych poglądów. Wśród nich byli zarówno członkowie o orientacji katolickiej (biskup wileński Edward von der Ropp, Stanisław Łopaciński), lojaliści (bracia Hipolit i Ignacy Korwin-Milewscy, członkowie Rosyjskiej Rady Państwowej Aleksander Chomiński i Aleksander Meysztowicz), tradycjoniści (Konstancja i Roman Skirmunt, Czesław Jankowski, Mieczysław Jałowiecki). Wszystkich ich łączyła świadomość bycia obywatelem WKL oraz pogląd traktujący terytorium Litwy i Białorusi – nazywane przez nich „Krajem” – jako jednolitą niepodzielną polityczną, społeczną, kulturową i ekonomiczną całość, posiadającą oryginalne tradycje historyczne i specyficzną strukturę ludności. Podkreślali również specyfikę interesów tego kraju, w porównaniu z interesami Rosji i Królestwa Polskiego⁶.

Społeczeństwo pojmowali jako społeczność Historycznej Litwy, wielojęzyczną, ale homogeniczną, którą łączyła wspólna przeszłość, wspólna religia i przez wieki uformowana hierarchia społeczna. Temu składnikowi pojęcia społeczeństwa nadawano wyjątkowe znaczenie. Istotę społeczeństwa, według nich, wyrażali „panowie” – właściciele ziemscy, przewodzący szlachcie i niższym warstwom społecznym – ludowi, mówiącemu po litewsku i białorusku. Panowie i lud nie byli równowartościowymi składnikami społeczeństwa. „Panowie” nie tylko najlepiej rozumieli potrzeby tego społeczeństwa, ale troszczyli się również o los niższych warstw społecznych⁷. Społeczność Historycznej Litwy była więc dla nich wcieleniem modelem idealnego patriarchalnego społeczeństwa.

W zasadzie nie uznawali pojęcia narodu w znaczeniu etnokulturowym. Większość z nich różnice językowe uważała za nieistotne i nie były one dla nich

przyczyną konfliktów narodowych. Według H. Korwin-Milewskiego, polsko-litewskie spory nie miały podłoża narodowego, lecz były pewną formą walki społecznej, którą inspirowały władze rosyjskie⁸. K. Skirmunt, popierająca litewski ruch narodowy, propagowała wzajemne poznanie i zbliżenie obu narodów (Polaków i Litwinów), poprzez wzajemne nauczenie się języków i uczestniczenie w życiu kulturalnym. Szczególnie zachęcała Polaków do przyczyniania się do rozwoju piśmiennictwa litewskiego⁹. Litewskich Polaków i Litwinów traktowała jak jedno społeczeństwo, uważając, że można być Litwinem nie używając języka litewskiego. Zwracając się do inteligencji, szlachty i ludu twierdziła: „... w kwestii mowy – wolny wybór, w sprawach politycznych i społecznych – jedność, we wszystkich stosunkach miłość. Miłością i zgodą bracia rodzeni”¹⁰.

Opowiadano się za zasadą „Genthe Lithuanus, natione Polonus”, wskazując na fakt, że specyficzny typ Polaka-Litwina uformowały warunki historyczne. Uznawano wyłącznie wspólną narodowość mieszkańca WKL. Charakterystyczne jest tu twierdzenie Bolesława Jałowieckiego: „Mieszkaniec spod Połagi, Kowna, Wiłkomierza, Święcian lub Wilna, Grodna, Nowogródka i nawet spod Mińska, jest zawsze Litwinem, niezależnie od tego, czy mówi on po polsku, litewsku lub białorusku...”¹¹. Tak więc dla tej grupy wileńskiej inteligencji istniało tylko pojęcie narodu w znaczeniu politycznym, a dokładniej – udemokratyzowany wariant narodu politycznego dawnego WKL.

Dlatego też zawartość pojęcia państwa pozostała niezmienną, łączoną z tradycją unii Jagiellonów. Warto podkreślić jest tylko to, że „przedstawiciele wielkiego ziemiaństwa na Litwie historycznej o niepodległości tego kraju, ewentualnie wspólnej z Polską, nie myśleli, ani tym bardziej nie mówili. Podstawą ich stanowiska politycznego było równouprawnienie, zachowanie stanu posiadania i pozycji społecznej, oraz kultury polskiej – na użytek wewnętrzny”¹².

Krajowcy demokraci. Redagowane przez Michała Römera pismo „Gazeta Wileńska” (1905–1906) skupiło wokół siebie inteligencję o poglądach krajowców i demokratycznej orientacji. W latach 1911–1915 grupowała się ona wokół „Przeglądu Wileńskiego”, redagowanego przez Witolda Abramowicza. Warto wspomnieć również Tadeusza Wróblewskiego, Ludwika Abramowicza, Bronisława Krzyżanowskiego i Zygmunta Nagrodzkiego. Krajowcy demokraci, podobnie jak ich opo-nenci z obozu konserwatystów, traktowali historyczną Litwę, jako integralny kraj, jednak inaczej interpretowali omawiane pojęcia.

Po pierwsze, społeczność Kraju – Historycznej Litwy – uświadamiali sobie jako obywatelsko-demokratyczną. W tym miejscu należy zaznaczyć, że nie negowali istnienia narodu w znaczeniu etnokulturowym. Uformowanie się owych narodów na terenach byłego WKL uważano za przesłankę do powstania społeczeństwa obywatelskiego i nowego organizmu państwowego na tym terytorium. Uważano, że tylko poprzez rozwijanie niejednorodnej etnokulturowo świadomości narodowej ludu Historycznej Litwy będzie można w nim zaszczepić świadomość obywa-

telską, pojęcie jedności Historycznej Litwy¹³. W tym więc znaczeniu, rozwijające się w kraju demokratyczne ruchy narodowe, zwłaszcza litewskie i białoruskie, były odbierane jako czynniki organizujące w pasywnej masie mieszkańców historycznej Litwy. Traktując dawne WKL jako ojczyznę kilku narodów, i nie widząc możliwości ich rozdzielenia w cywilizowany sposób ze względu na nieuniknione konflikty terytorialne, opowiedzieli się przeciwko wyniesieniu interesów jednego z tych narodów ponad wspólne interesy kraju. Możliwości pogodzenia narodowych i kulturalnych potrzeb i celów współzyskujących narodów upatrywali w przedkładaniu interesu obywatelskiego nad narodowym, co miało być związane z umocnieniem się demokracji w kraju. Tak więc krajowcy demokraci próbowali znaleźć element łączący pojęcia narodu etnokulturowego i politycznego na terytorium byłego WKL, głosząc idee demokratycznego narodu politycznego i społeczeństwa obywatelskiego.

Tradycja unii Jagiellonów została utrzymana, podkreślono jednak demokratyczność takiego połączenia. Istotą pojęcia była idea federacji Polski i Litwy Historycznej, polegająca na zjednoczeniu dwóch samodzielnych państw demokratycznych. Korzystając z idei Rzeczypospolitej Jagiellońskiej, przewidziana była możliwość tego „zjednoczenia” na dawnym terytorium Rzeczypospolitej „od morza do morza” i przekształcenia się w nowoczesny sojusz niezależnych państw narodowych¹⁴.

Endecy. Organizacyjnie skupieni byli wokół wydawanego od 1906 roku „Dziennika Wileńskiego”. Jego miejsce zajął w 1908 roku „Goniec Wileński”, który w 1910 roku zmienił „Goniec Codzienny”. Jednym z najbardziej wpływowych działaczy był redaktor gazet Jan Hłasko, aktywny, często piszący Jan Obst oraz właściciele ziemscy Wawrzyniec Puttkamer, Marian Chełkowski i Bronisław Umiasztowski¹⁵. Inaczej niż krajowcy, endecy nie widzieli już integralnego społeczeństwa Historycznej Litwy, nie mieli żadnych planów odnośnie jego perspektyw. Jak twierdził Hłasko „jest to kraj bez woli. Tu nie ma wspólnej wytycznej, która by łączyła poszczególne grupy społeczne. Tu każdy odłam ma odrębną wolę, a to paraliżuje wspólną pracę”¹⁶.

Ostro krytykowali rozumienie przez krajowców pojęcia narodu. Jan Bohuszewicz pisał: „Walczyliśmy z tymi wszystkimi, którzy oświadczali nam, że chcą nadal pozostać kulturalnie Polakami, politycznie zaś tworzą narodowość krajową Litwy i Białej Rusi”¹⁷. Pojęcie narodu etnokulturowego utożsamiali z narodem politycznym, nadając temu ostatniemu znaczenie pierwszego. Twierdzono: „Kto się czuje Polakiem, kto myśli i mówi po polsku, po polsku się modli, ten jest Polakiem, choćby nosił nazwisko litewskie”¹⁸. Ich zdaniem „interesy całego narodu polskiego” są ponad potrzebami kraju. Historyczną Litwę uznawali za jednostkę wyłącznie terytorialną i nie widzieli żadnych perspektyw dla jej samodzielnej państwowości. Takie perspektywy łączyli z Polską.

Żydzi. Nie będę mówił o poglądach całej żydowskiej inteligencji ówczesnego Wilna, charakteryzując tylko pozycję grupy o demokratycznej orientacji. Do gru-

py tej należeli wileńscy działacze żydowski Jurgis i Eljas Romas, Cemakas Šabadas, Leontijus Bramsonas; reprezentowali oni partię rosyjskich kadetów i orientowali się w potrzebach miejscowego społeczeństwa. Tymczasem inni Żydzi byli związani z ruchem syjonistycznym lub socjaldemokratycznym i w analizowane w artykule problemy się nie angażowali.

Trzeba stwierdzić, że poglądy tej grupy żydowskiej inteligencji w zasadzie odpowiadały poglądom krajowców demokratów. Społeczeństwo rozumeli oni jako społeczność kraju – Historycznej Litwy. Uznawali je za integralne i niepodzielne, ponieważ okoliczności historyczne sprawiły, że żyjący tu Żydzi pod względem etnokonfesyjnym stworzyli niepodzielną wspólnotę. Mówiąc o narodzie, mieli na myśli pojęcie narodu politycznego, tzn. jego demokratyczny wariant, w którym zaakcentowana było obywatelskość. Owa obywatelskość łączona była z taką czy inną formą państwowości Historycznej Litwy¹⁹. Szerzej jej nie analizowali, warto tylko zaznaczyć fakt, że działacze ci uczestniczyli w działalności krajowców demokratów, związanej z ich projektami dotyczącymi państwowości Historycznej Litwy.

Białorusini. Stworzyli niewielką grupę, skupiającą się wokół pisma „Nasza Niwa” (wydawanego od 1906 roku). Najaktywniejszymi działaczami byli bracia Antoni i Jan Luckiewicz, Vaclav Lastouski, Aleksandr Zasztowt. Bliscy byli krajowcom demokratom, brali udział w wydawaniu ich pism „Gazeta Wileńska” i „Przegląd Wileński”. Inteligencja białoruska (pamiętając, że Białorusini jako grupa etniczna na swoim etnograficznym terytorium byli niejednocili zarówno pod względem ekonomicznym, jak kulturowym, a także jeszcze nieuświadomieni narodowo) w zasadzie popierali poglądy przychylnych im krajowców demokratów. Mieli nadzieje, że w ten sposób uda im się oderwać od rosyjskich i polskich wpływów kulturowych i, opierając się na litewskim przykładzie, obudzić w swoim ludzie świadomość narodową²⁰. Krajowcy demokraci, a konkretnie Michał Römer i Ludwik Abramowicz, propagowali popieranie białoruskiej kultury, upatrując w białoruskim ruchu narodowym, rozwoju nacjonalistycznych tendencji.

Litwini. Litewska inteligencja działała w Wilnie bardzo aktywnie. W swoich politycznych orientacjach, podobnie jak polska, była niejednolita. Najważniejsi działacze o orientacji narodowej – Petras Vileišis, Antanas Smetona, Juozas Tumas-Vaižgantas, Jonas Jablonskis – skupiali się wokół dziennika „Vilniaus žinios” (1904–1907) i pisma „Viltis” (1907–1911). Działacze frakcji demokratyczno-socjaldemokratycznej – Povilas Višinskis, Jonas Vileišis, Felicja Bortkevičienė, Kazys Grinius, Mykolas Biržiška, Stanislovas Matulaitis, Petras Avižonis, Kostas Stiklius – zgrupowani byli wokół pisma „Lietuvos ūkininkas” (1904–15) i „Lietuvos žinios” (1909–15).

Warto zaznaczyć, że pogląd litewskiej inteligencji na pojęcia społeczeństwa i państwa – bez względu na różnice jej orientacji politycznych – określiło podejście do narodu, pojmowanie narodu. W treści pojęcia narodu eksponowali przede wszystkim znaczenie języka i kultury ludowej. Społeczeństwo Litwy było przez

nich rozumiane jako społeczność mówiąca po litewsku, terytorialnie określona granicami terytorium etnograficznej Litwy. Swoje sprawy wewnętrzne społeczeństwo to miało rozstrzygać opierając się na zasadach demokracji. Dla innych narodów przewidziane były demokratyczne prawa mniejszości narodowych. Naród polityczny rozumiany był jako demokratyczny naród obywatelski, jednak funkcję rządzącą przyznawano Litwinom, jako narodowi etnicznemu. Pojęcie państwa rozumiano, w analogiczny sposób, jako państwo Litwinów – narodu etnicznego, określane przez terytorium etnograficznej Litwy, którego najważniejszą funkcją jest zapewnienie warunków dla istnienia etnokulturowego narodu litewskiego. Społeczeństwo Historycznej Litwy i idee jego państwowości uważano za niebezpieczne, poddając w wątpliwość, czy nieumocniona jeszcze litewska kultura będzie w stanie oprzeć się – mającemu nie tylko stare tradycje, ale i potencjalne warunki do rozwoju w WKL – polskiemu wariantowi kultury.

Mimo to nie negowano historycznej państwowości, polityczne i kulturowe związki z WKL były podkreślane na tyle, na ile było to potrzebne dla uargumentowania nowego społeczeństwa i państwa²¹.

Rosjanie. Co do Rosjan, trzeba zaznaczyć, iż ich sytuacja różniła się od innych w tym sensie, że byli oni głównie wyrazicielami pozycji władz imperium i uczestniczyli w polityce russyfikacyjnej prowadzonej przez te elity. Wśród inteligencji rosyjskiej w Wilnie główną warstwę stanowili urzędnicy. O miejscu środowiska w obrębie inteligencji wileńskiej mówi fakt, iż od 1906 do 1915 roku w Wilnie było wydanych około 70 periodyków w języku rosyjskim. Jednakże to efemerydy. Przykładem mogą być „Вестник северо-западного края” (1908 styczeń-marzec) czy „Белорусский вестник” (pół roku 1912).

W ogólnych rysach można powiedzieć, że dla inteligencji rosyjskiej Litwa Historyczna (Litwa i Białoruś) stanowiła rosyjskie ziemie zachodnie – „zapadnoruskijskie”, a język białoruski traktowano jako dialekt języka rosyjskiego. Zdaniem tej inteligencji, wpływ żywiołu rosyjskiego na życie kulturalne i polityczne WKL był najważniejszy. Szerszych rozważań dotyczących powyższej problematyki w prasie rosyjskiej Wilna nie udało się mi się odszukać²².

Reasumując, należy podkreślić, że w środowisku wileńskiej inteligencji najważniejsze miejsce zajmowało pojęcie narodu etnokulturowego, który za najwyższą wartość uznawał rozwój kultury etnicznej kosztem innych elementów etniczno-kulturowych. Perspektyw upatrywano w narodowym społeczeństwie, narodowym państwie. Propozycje krajowców, aby łączyć ideę państwa politycznego z ideą państwa narodowego były zbyt skomplikowane i mało przekonujące w obliczu groźby polonizacji i russyfikacji ludności byłego WKL. Dlatego też nie stały się one czynnikiem będącym w stanie zneutralizować już na poziomie mentalnym istniejące sprzeczności. Te właśnie sprzeczności doprowadziły później do polsko-litewskich konfliktów i skomplikowanych stosunków narodowych na terytorium byłego WKL. Z drugiej strony, odmienne koncepcje społeczeństwa,

narodu i państwa w środowisku wileńskiej inteligencji, kierunkowały organizację życia kulturalnego Wilna początku XX wieku i okresu międzywojennego w stronę narodowej etnokultury, a nie w kierunku wielokulturowego internacjonalizmu.

Tłumaczyła Joanna Tabor

¹ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988, s. 327.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. IV, *Виленская губерния*, тетр. 3, 1903, s. 124–125.

³ H. Minczeles, *Vilna, Wilno, Vilnius la Jeruzalem de Lituanie*, Paris, 1993, p. 4.

⁴ R. Radzik, Formowanie się narodów w Europie Środkowo-Wschodniej, *Kultura i Społeczeństwo*, rok XXXVII, nr 4, 1993, s. 28.

⁵ *Ibid.*, s. 29.

⁶ M. Рёмер, E. Рёмер-Охенковская, *Поляки. Формы национального движения в современных государствах*, Санкт-Петербург, 1910, s. 371–373.

⁷ W. Meysztowicz, *Gawędy o czasach i ludziach: I. Poszło z dymem*, Londyn, 1973, s. 117.

⁸ H. Korwin-Milewski, *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezji wileńskiej*, Wilno, 1913, s. 31.

⁹ Futurus (K. Skirmunt), *Kartki krajowe*, Wilno, 1913; Futurus (K. Skirmunt), *Kartki polityczne ze spraw krajowych poruszanych w prasie wileńskiej 1905–1907*, Warszawa, 1907.

¹⁰ Futurus (K. Skirmunt), *O prawdę i zgodę z powodu Głosu Litwinów do młodej generacji magistrów, obywateli i szlachty na Litwie i odpowiedzi młodego szlachcica litewskiego*, Lwów, 1904.

¹¹ Sargas (B. Jalowiecki), *Litwo, Ojczyzno nasza...*, Petersburg, 1906, s. 5.

¹² K. Okulicz, *Opowieści nobliwe i sentymentalne, Zeszyty Historyczne*, t. 28, Paryż, 1974, s. 116.

¹³ M. Römer, *Dziennik*, t. 3, rps. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 138, b. 2230, l. 62, 66.

¹⁴ M. Römer, *Dziennik*, t. 4, rps. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 138, b. 2231, l. 334, 347.

¹⁵ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań, 1983, s. 30

¹⁶ *Głosy polskie z nad Wilii, Świat*, 1915, nr 23, s. 2.

¹⁷ J. Bohuszewicz, *Obóz polski, Goniec Wileński*, 1908, nr 18.

¹⁸ J. Obst, *Polska i Litwa*, Wilno, 1912, s. 31.

¹⁹ Szerzej o tym: R. Miknys, *Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai, Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 3, Vilnius, 1991, p. 180–187.

²⁰ M. Römer, *Dobro w złem, Przegląd Wileński*, 1912, nr 39 – 40.

²¹ Szerzej o tym: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais, Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 10, Vilnius, 1995, p. 255.

²² П. Лавриненц, *Черты русской культурной жизни в Вильнюсе начала XX века, Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius, 1998, p. 44.